

Szilárdfy Zoltán

SZENT ISTVÁN KIRÁLY LELKISÉGÉNEK MOTÍVUMAI AZ ELSŐ ÉVEZRED FORDULÓJÁN

Hartvik püspök legendája szerint Szent István király „szellemének fiatal korában felvett szigorát élete végéig megőrizte. Alig nyílt ajka nevetésre, mivel az Írásra gondolt:

Akkor is fájhat a szív, amikor nevetünk
és az örömnök is lehet szomorúság a vége.

Mindig úgy mutatkozott, mintha KRISZTUS ÍTÉLŐSZÉKE ELŐTT ÁLLNA, lelki szemeivel az ő tisztelendő külsejű jelenségét látta, s kimutatta, hogy Krisztus a száján, Krisztus a szívében, Krisztust hordozza minden tettén. Szíve-lelke minden vágyával A VÉGSŐ NAPOT képzelte maga elé, s már a Mennyország lakója, angyali társalkodás társa óhajtott lenni. Mindenféle fajta Istennek tetsző erénnyel ékes lévén eltökélte: Isten színe előtt szentségben és igazságban él életének minden napján, hogy benne már AZ ELJÖVENDŐ MEGDICSŐÜLÉS valamilyen ragyogása lássék.”¹

Ez a lelki portré nem legendai toposz, hanem István király kifejező lélekrajza, amely a szentté avatás évében (1083-ban) így élt a köztudatban. Szent István lelki karakterét a végítéletet az ezredik évben szorongva váró eszkatológikus szemléletű, a mennyei Jeruzsálembe vágyakozó, mindig lelki készenlétre hangoló paruziás várakozás hatja át.

Az ítélő Krisztussal való szembesülés tudata járta át akkor, amikor „a királyi rendelkezések gondjával elfoglalva egész napját tárgyalásokra és tanácskozásokra fordította, az éjszaka csendjében arra törekedett, hogy magát virrasztásba s imádkozásba vesse, idejét elmélkedéssel töltse, könnyeit hullassa, könnyörgéseiben Istent szólítsa, s kérve kérte, hogy AZ IGAZ BÍRÓ mérséklete szálljon irgalmasan mindennapos ÍTÉLKEZÉSÉRE”.²

Az 1000. évet, a millenniumot rettegve várták a kortársak is. A 10. század végének krónikásai a végítélet kezdetét, az Antikrisztus eljövetelét jósolták, az apokaliptikus víziók valóra válásától tartottak. Az 1000. év apokaliptikus rettenetének

¹ Érszegi 1983. 48.

² Érszegi 1983. 45.

várása és az utána bekövetkező új korszak között legnyilvánvalóbban a clunyi szerzetes, Raoul Glaber krónikájában tükröződik. „Az említett 1000. éven túl, mintegy a harmadik év beálltával, szerte az egész földkerekségen, főleg azonban Itáliában és Galliában, hozzákezdtek az egyházak építéséhez. Mindegyik keresztény nép abban versengett, hogy szebbel rendelkezzen, mint a másik.”³

Szent Istvánnak voltak közvetlen kapcsolatai is Cluny-vel. Ő is, mint sógora, II. Szent Henrik császár imaszövetséget kötött a szentség hírében álló Odilo clunyi apáttal és ajándékot is küldött a monostornak. Fennmaradt Szent Odilonak egy Szent Istvánhoz írott levele is. Tudjuk, hogy egyik tanítványa a Szent Király kérésére Magyarországra jött és itt fontosabb egyházi méltóságot töltött be. Minden bizonnyal mestere eszmevilágát terjesztette.⁴

Szent Odilo nevéhez kapcsolódik a halottak napjának megtartása a mindenszentek ünnepét követő napon, amelyet éppen az ezredforduló előtt két évvel, 998-ban rendelt el, s amely így bevonult az Egyház liturgikus évébe. A halottak napi liturgikus szövegek hangvétele az igazságot szolgáló ítélet jegyében születtek.⁵ Megemlítendő itt az ún. „Liberá...” szövegezése, melyet a gregorián dallama mellett, később a zenetörténet nagy mesterei is feldolgoztak. Verses, de szöveghű fordítását Tárkényi Béla egri papköltőnek köszönhetjük:

Ments meg engem, Uram! az örök haláltól,
Ama rettenetes napon minden bajtól,
Midőn az ég és föld meg fognak indulni,
S eljössz a világot lángokban ítélni.

Reszket minden tagom, borzadok és félek,
Földi pályát végzett szegény, bűnös lélek;
Félek a naptól, mely vizsgálni fog s dúlni,
Midőn az ég és föld meg fognak indulni.

Haragnak napja az, inség s veszély napja,
Nagy nap, mely a bűnöst gyötrelmenk adja;
Midőn Te, ki mindig éltél és fogsz élni,
Eljössz a világot lángokban ítélni.

(Zsaskovszky: *Énektár*, 1855.)

Az Absolutio szertartásának éneke a 10. századból való, Szent István király tehát ismerhette, s a végső dolgok szemléletében hatással lehetett rá.

Természetesen mind az apostoli, mind pedig a nicea-konstantinápolyi hitvallást könyv nélkül is tudhatta István király, mivel ezeket a bérmálás szentségének fölvétele előtt memoriterként tudni s egyúttal értelmezni kellett. Itt Szent

³ Marosi 1997. 46.

⁴ Waczulik 1938/39. 67.

⁵ Artner 1923. 327, 320.

Adalbert oktatása is feltételezhető, aki a clunyi lelkiséget és szellemet, mint bencés szerzetes Istvánnak közvetíthette. Mindkét Credo-ban szerepel Krisztus második eljövetele: „onnan léssen eljövendő ítélni eleveneket és holtakat.”

Az Utolsó Ítélet ábrázolása a romanika ikonográfiájában központi szerepet tölt be, különösképpen az ítéletet ülő Isten- és Emberfiának alakja, amely mint Pantokrátor számos művészeti emléken fordul elő. Előszeretettel alkalmazták a templom apszisában, illetve a kapuzat timpanonjában Maiestas Domini ikonográfiai típusként. Gyéren fennmaradt 11–12. századi emlékyagunkban találunk rá példát. Szent István évszázadából a legjelentősebb a gyulafehérvári Szent Mihály székesegyház kaputimpanonja, melyen az oroszlanos trónuson ítéletet ülő Krisztus jobbja a végítélet angyala, Mihály jár közbe jobbjaiban a kereszt győzelmi jelével, a másik oldalon pedig az Úr hírnökeként Gábor arkangyal áll őrt. E kompozíció eszmeisége jelenik meg a Szent Korona miniatúr zománckép együttesén is. Ide sorolható: a feldebrői altemplom két freskó töredékén, a hidegségi templom apszisában, s talán a legkifejezőbb az archaikus hatású ún. „tabáni Krisztus” Óbuda területéről.⁶

Szent István személyéhez az iparművészet-történet következő tárgyi emlékei állnak a legközelebb, melyeken Krisztus, az emberiség eljövendő bírása szerepel. Az 1031-ben, a királyi házaspár, István és Gizella által adományozott miseruha bíbor selyemre arany szálakkal hímzett gazdag ikonográfiai programjában központi helyet foglal el a mandorlába foglalt Rex Gloríe – azaz a Dicsőség Királya – melynek körirata: »SESSIO REGNANTEM NOTAS ET XPM DOMINANTEM«. ⁷ A mai kutatás alapos feltételezése szerint ezt a liturgikus öltözetet, melyet az első magyar király, nyilván fogadalom beváltásaként az általa alapított és építtetett székesfehérvári Boldogasszony bazilikának ajándékozott, nemcsak a saját kezében tarthatta, hanem annak ikonográfiai programjában is valamilyen szinten résztvett. A miseruha nem sokkal később már a királykoronázások során az új uralkodó ünnepi palástjaként funkcionált, s a rajta látható, sokalakos, dekoratív, ragyogó ábrázolás a koronázási rítus végén is felhangzó ősi hálaadó himnusznak, a Te Deum-nak szövegillusztrációja. A közismert ókeresztény himnusz egyes sorai rárimelnek a már említett Krisztus-ábrázolásra: „Tu rex glorie Christe, tu Patris – Sempitemus es Filius... Iudex crederis esse venturus” – „Krisztus Isten Egyszülöttje, Király vagy Te mindörökre... Onnan léssel eljövendő, mindeneket ítéendő.”

Ugyanez a Krisztus-típus tekint ránk a magyar Szent Korona mindkét részének zománcképéről.⁸ (2. kép) Joggal feltételezhető, hogy liturgikus szövegek és a kor művészetének bármelyik műfajhoz köthető ábrázolása a vizuális élmény erejével hatott Szent István lelkiségére, amely – a már idézett legenda jellemzése szerint – kifejezésén, külső magatartásán egyaránt megnyilvánult.

Köztudott Szent István Mária-kultusza, melynek színezetét az első ezred-

⁶ Marosi – Wehli 1997. 22,23. és 42, 51. kép

⁷ Kovács 1958. 189, 8. kép

⁸ Kovács – Lovag 1980. 27, 45.

forduló ítélettől szorongó hangulata is meghatározta. Ennél a kérdésnél ismét a clunyi pietas befolyásával kell számolnunk, ugyanis a reformmozgalom első szellemi vezére, a monostort alapító Szent Odó, Szűz Máriát az Irgalmasság Anyja (*Mater Misericordiae*) címen tisztelte. A szent apát egykor egy megtért útonállót vett fel szerzetesnek, aki annyira vezekelt bűneiért, hogy a vezeklő öv belenőtt ágyékába. Halálos ágyán megmondotta Odónak, hogy tündöklő szépségű asszony jelent meg neki, aki magát az irgalmasság anyjának nevezte és megmondta, hogy három nap múlva magához veszi őt. Az Irgalmasság Anyjának tisztelete egy híres franciaországi kegyhelyen, Le Puy -ben találta meg központját, ahol a 10. század óta az Irgalmasság Anyjaként tisztelik Máriát. Szent Majolus (+994) itt gyógyított meg a kereszt jelével egy vakot, így szólva hozzá: „Menj haza, és mondd el, mit művelt rajtad Mária hatalma.” Ezen a szent helyen énekelték el először minden este az Irgalmasság Anyját dicsőítő szépséges, mélyen emberi érzésekkel átjárt éneket, a máig népszerű *Salve Regina* -t. Hermannus Contractus (+1054) a béna Herman, a Bodeni-tó szigetmonostorának sánta szerzetese, István király kortársa ennek a gyönyörű éneknek szerzője, mely inkább ritmikus próza, mint vers. Hermannus, aki gyermekkora óta egész életét bénán, cellában töltötte és csak néha ülhetett ki a tó fölé nyúló erkélyre, mélyen átérezte, mennyire könnyekkel teli völgyben élünk, és így szerezte az Irgalmasság Anyjának himnuszát:⁹ „Üdvözlégy Királyné, Irgalmasság Anyja, életünk, édességünk, reménységünk üdvözlégy! Hozzád sóhajtunk Évának számkivetett fiai e siralom völgyéből. Fordítsd reánk tehát szószólónk irgalmas szemedet és e számkivetés után mutasd meg nekünk méhednek áldott gyümölcsét, Jézust.” Az eredeti szöveg három latin kifejezése figyelemre méltó, a már idézett „*Mater Misericordiae*”, a siralom völgyének megfelelő „*valle lacrymarum*”, melyben visszacseng a végítélet ősi hiedelem szerinti helye, a Josafat-völgye, valamint az „*Advocata nostra*”, amely mint a jogból kölcsönzött szóhasználat, a nála menedékre találó hívek ügyvédeként szólít ja meg Máriát. Mindhárom kifejezés a végítélet ezredforduló hangulatát érzékelteti a Mária-tisztelet ezen Szent István előtt, minden bizonnyal ismeretes szenténekekben.

Az utolsó ítélet grandiózus látomásához nemcsak a Szent Fia jobbánál esedező Istenanya alakja tartozik, hanem Dániel próféta apokaliptikus jövődölései óta Mihály is, a mennyei nagyfejedelem, aki Szent Pál tesszalonikiakhoz írt második levelében az ítélet harsonáját fújja meg, s azóta az arkangyal a végítélet fontos szereplője, kezében az igazságosságot jelentő mérleggel és karddal. Szent Mihálynak az Anyaszentegyház és birodalmak, országok őrző angyalának vallási tiszteletében és ikonográfiájában az ezredforduló közeledtével egy nagymérvű föllendülés figyelhető meg, éppen a második újrövetkor betöltendő jelentősége miatt. Ebből a körülményből értelmezhető, hogy a Szűz Mária-titulusokon kívül, a tíz püspökséget megszervező István király két székesegyházat, a gyulafehérvárit, s a már a 10. század utolsó harmadában épülhetett veszprémi szentegyházat Mihály arkangyal oltalmába ajánlotta. Középkori helységneveink 86

⁹ Radó 1998. 245.

Szent Mihályról nevezettet ismernek, de az Árpád-kori templom-patrocíniumok sem sokkal maradnak el ettől.¹⁰

Az Ítélet Angyala a románkori magyar művészetben Gyulafehérvárott, Pécsen és Csornán maradt ránk. Ezen kőfaragványok örökítették meg azt a lelkiséget, amely az első magyar összefüggő nyelvemlékünkben, a „Szent Asszin Mária” után „Úr Szent Mihályt” is megemlíti, mint az utolsó ítélet fontos motívumát a temetés szertartásához tartozó külön ítélet transzcendens mozzanataként.

Szent István király lelkiségében – a nemzet címerében máig meglévő heraldikai motívum – a kereszt foglalt el kiemelkedő helyet, ugyanis a II. Baszileosz bizánci császártól kapott Szent Kereszt ereklyét családja, s az egész Árpád-ház nagy becsben tartva, tisztelettel őrizte.¹¹ A kereszt, mint paruziai motívum az ókeresztény hagyomány szerint visszatér a végítéletkor, az evangélium tanúsága szerint „föltűnik az Emberfiának jele az égen”.¹² Az élenjáró kereszt leginkább a körmeneti feszület funkciójában jut kifejezésre. Ebből a műfajból fennmaradt néhány muzeális példánya 10. századtól kezdve. Így Veszprémben is a Laczkó Dezső Múzeumban. (1. kép) Az 1100 körüli aranyozott bronz kereszt három ágának vége hegyikristályt foglalt magába. A corpus a keresztről uralkodó Krisztus király.¹³ Őt követik a földi és az örök élet processziójában alattvalói a királytól a jobbágyig.

A kereszt visszatérésének eszkatológikus eszméje szembeütően nyilvánul meg a hetoimaszia ábrázolásokon, amely az ítéletre visszatérő Krisztus díszes királyi trónusa, rajta crux gemmatával, a Megváltó egyéb inszigniai között félreérthetetlenül az Apokalipszis utolsó mondatára mutatva: „Jöjj el Uram Jézus! MARANATHA – Az Úr eljön!”

A felsorolt lelki momentum ok az első ezredforduló körül olyannyira jellemezték a szellemi légkört, hogy Szent István koronázási ünnepségeit nem véletlenül karácsony nyolcadára, Kiskarácsony ünnepére, 1001 január 1-re tűzték ki, tiszteletben tartva az első eljövétel ünnepnapját, amelyen úgy sejtették, hogy talán bekövetkezik a rettegetve várt végítélet

Irodalom

ARTNER Edgár

1923 *Az egyházi évek, ünnepének és szertartásainak kimerítő leírása és magyarázata*, Budapest.

ÉRSZEGI Géza (szerk.)

1983 *Árpád-kori legendák és intelmek*. Budapest.

KOVÁCS Éva

1958 *Casula Sancti Stephani Regis*, in: *Acta Historiae Artium* V/3-4, Budapest.

¹⁰ Mező 1991. 161-169.

¹¹ Szilárdfy 1996.

¹² Szilárdfy 1990.

¹³ Míkó – Takács 1994. 198-199. Kat. szám 15.

KOVÁCS Éva–LOVAG Zsuzsa

1980 *A magyar koronázási jelvények*. Budapest.

MAROSI Ernő

1997 *A középkori művészet történetének olvasókönyve XI-XV. század*. Budapest.

MAROSI Ernő–WEHLI Tünde

1997 *Az Árpád-kor művészeti emlékei*. Budapest.

MEZŐ András

1996 *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Budapest.

MIKÓ Árpád–TAKÁCS Imre (szerk.)

1994 *Pannonia Regia*. Budapest.

RADÓ Polikárp

1998 *Az egyházi év*. Budapest, Bencés Kiadó.

SZILÁRDFY Zoltán

1996 *A kettős kereszt – Kultusz és szimbólum Kelet és Nyugat között*, in: *Magyarok Kelet és Nyugat között*, szerk.: Hofer Tamás, Budapest.

SZILÁRDFY Zoltán

1990 „Kik a kerubokat titkosan ábrázoljuk...” *Liturgia és kompozíció*, in: *Művészettörténet Értesítő*, 39, 1-2. 82-91.

WACZULIK Margit

1938-1939 *Szűz Mária tisztelete kereszténységünk első századában*. REGNUM *Egyháztörténeti Évkönyv 1938/39*, Budapest, 59–74.

Szilárdfy, Zoltán

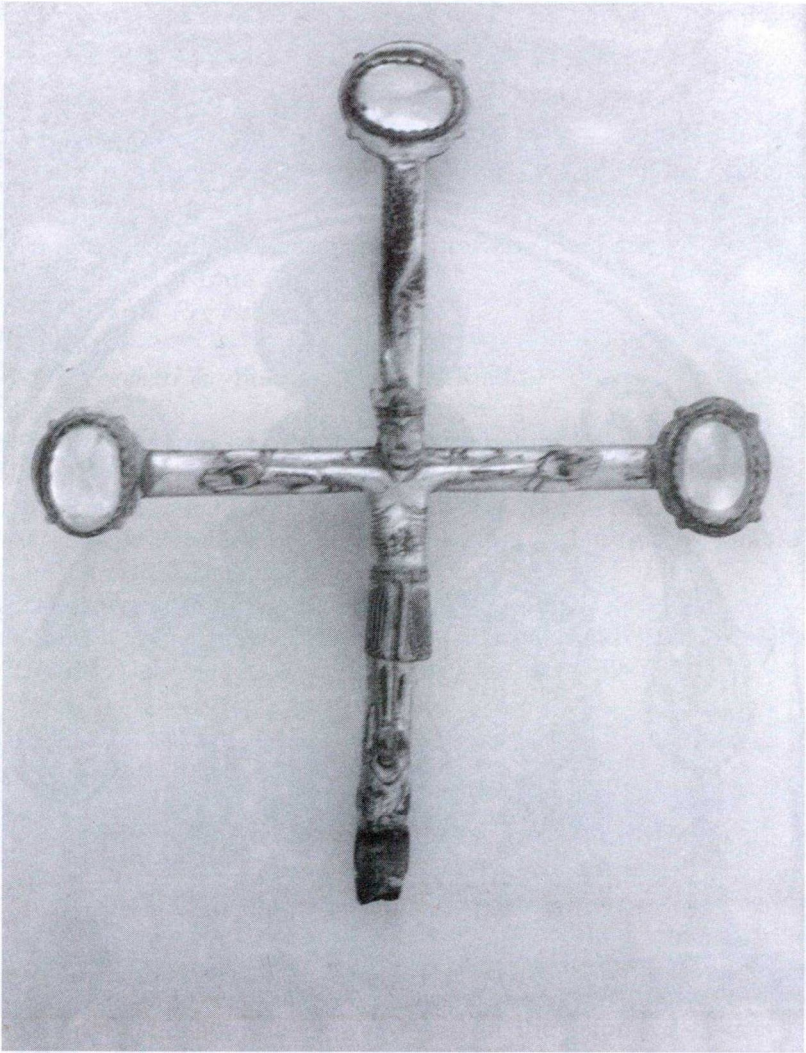
Motifs of the Spirituality of King St. Steven at the Turn of the First Millennium

The spiritual character of King St. Steven was inspired by a parusian expectation of the thousandth year which was longing to be in the heavenly Jerusalem. People were waiting the beginning of the Last Judgement, the arrival of the Antichrist. This spirituality was living in the reformed cloister of Cluny. King St. Steven had direct contact to Cluny. The celebration of All Souls' Day is rooted also in Cluny. Depicting of the Last Judgement had a central role in the iconography of the Romanic and has also many examples in Hungary. This spirituality, the Christ figure and the vision of the Last Judgement occurs also on objects connected to the saint king (Holy Crown, coronation cope, etc.). Many churches were dedicated to the protection of Archangel Michael, angel of the Last Judgement.

Veneration of the cross occupied an important place in the spirituality of the king. The cross occurs also on the Holy Crown of Hungary. The coronation of St. Steven was held consciously on the octave of Christmass, on 1st of January 1001 when the Last Judgement was expected.

1. kép. Az ítéletet ülő Isten – és Emberfia. A magyar Szent Korona zománcképe.

2. kép. A keresztről uralkodó Krisztus király. Körmeneti feszület, aranyozott bronz, 1100 körül, Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém.